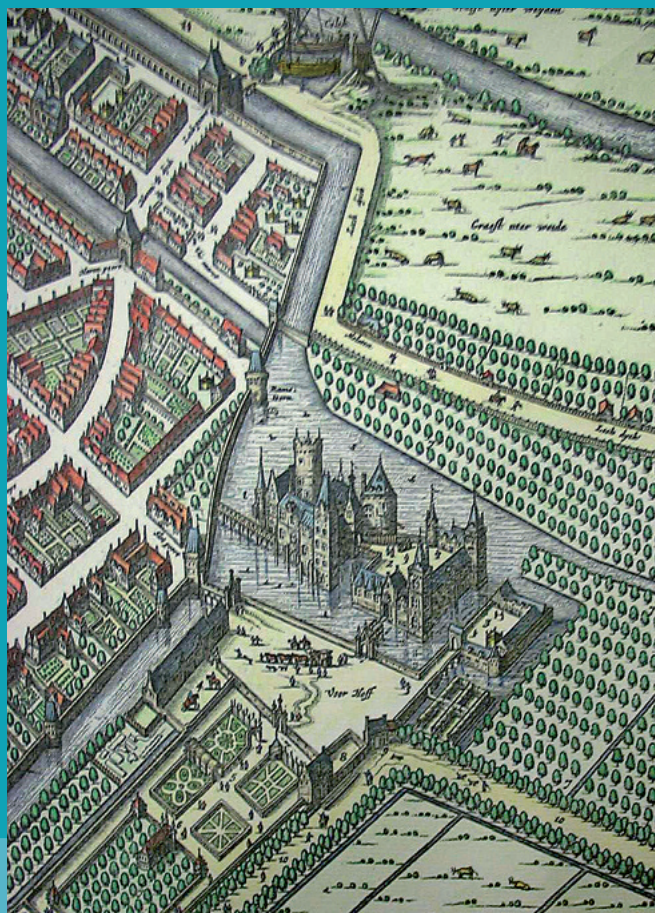

Kleine geschiedenis van Culemborg

*Voor iedereen die meer wil weten
over de historie van de stad*

De eerste bewoning

De naam *Culemborg* komt sinds 1281 in de historische bronnen voor. De eerste bewoningskern lag waarschijnlijk op de kruising van twee oeverwallen, die van de rivier de Lek en die van het stroompje de Meer. We kennen deze hoger gelegen plaats nog steeds als de Vier Hoeken, waar de Kattenstraat, Tollenstraat, Slotstraat en Oude Vismarkt samenkomen. Door zijn ligging aan een knooppunt van waterwegen was dit punt bij uitstek geschikt als marktplaats, niet alleen voor de boeren uit de oudere ontginningsnederzettingen Pavye, Parys en Lanxmeer, maar ook voor ambachtslieden en kooplui die van elders kwamen. Vanuit de Vier Hoeken breidde de bewoning zich in de loop der tijd steeds verder uit.

Culemborg is altijd een marktstad gebleven. Al in de Middeleeuwen werden er vee- en jaarmarkten gehouden, en ook de huidige dinsdagmarkt stamt nog uit deze periode. Vanuit allerlei plaatsen langs de Linge kon men Culemborg per boot bereiken over de Bisschopsgraaf en de Meer. Dat er veel bezoekers op de markten afkwamen, blijkt wel uit de vele herbergen aan de Markt, Oude Vismarkt en Varkensmarkt.

Al voor 1300 lag even ten zuiden van Culemborg, in de bocht van de Meer,

het kasteel van de heren van Caets. Het waren zeker geen onbelangrijke heren, want in veel oorkonden uit die tijd treden zij op als getuige. Nadat hun geslacht in mannelijke lijn was uitgestorven, kwamen hun bezittingen in handen van de heren van Buren. In verband met de aanleg van een ecologische tuinderij met boerderij werd in 2004 archeologisch onderzoek verricht op het voormalige kasteelterrein. Daaruit is duidelijk geworden dat het er een vrij groot versterkt huis moet zijn geweest, met een voorburcht en grachten. Tijdens datzelfde onderzoek kwam overigens ook een aantal Romeinse crematiegraven aan het licht.

De Driestad

Op 6 december 1318 verleende Johan van Beusichem, heer van Culemborg, stedelijke rechten aan de inwoners van Culemborg. Daarmee verkregen zij

▲ *De originele stadsbrief uit 1318 met afhangende zegels.*

niet alleen een eigen bestuur, wetgeving en rechtspraak, maar tevens toestemming om de nederzetting verder te versterken. Al voor 1318 namelijk moeten er aarden wallen rond de stad hebben gelegen, die waren voorzien van houten palissaden en doornstruiken, en werden omsloten door een singelgracht. Vrijwel meteen na de verlening van het stadsrechtprivilege werd een begin gemaakt met het vervangen van deze omwalling door stenen muren, die nu nog gedeeltelijk aanwezig zijn. In de muren kwamen vier poorten: de Lanxmeersepoort, de Slotpoort, de Lekpoort en de Goilber-

dingerpoort. Op strategische plaatsen werden bovendien muurtorens aangelegd. Aan de westzijde van de stad (in de tuin van het huidige Museum Elisabeth Weeshuis) bouwde Johan voor zijn zoon Hubert een versterkt huis, het zogeheten Nye Huys, dat mogelijk door middel van een brug was verbonden met een ouder kasteel aan de overzijde van de singel.

Ten westen van Culemborg was men in 1284 begonnen met de aanleg van de Diefdijk, een ca. 10 km lange waterkering op de grens tussen de graafschappen Holland en Gelre. Met deze dijk wilde men het Hollandse grondgebied vrijwaren van het uit Gelre afkomstige oppervlaktewater. De aanleg van de Diefdijk heeft grote gevolgen gehad voor de stad Culemborg en haar omgeving. De tot Culemborg behorende ontginningen Pavye en Parys konden hun overtollige water nu niet meer kwijt, waardoor bewoning onmogelijk werd. De boeren waren gedwongen naar het hoger gelegen dorp Lanxmeer te verhuizen. Hieruit is later de Nieuwstad ontstaan met een nieuwe parochiekerk, de Janskerk. Van de oude nederzetting Pavye resteert nog slechts een kromming in de Holderweg, die de plaats van het vroegere tufstenen kerkje aangeeft (in de volksmond wel aangeduid als het kerkhof van Pavye).

▲ *Al in de Middeleeuwen telde Culemborg twaalf gilden. Het Elisabeth Weeshuis Museum bezit nog een aantal zilveren gildetekens, waaronder dat van het koopmansgilde.*

Intussen hadden zich tussen de oude stad en de Lek, aan de zogeheten Havendijk, steeds meer schippers en vissers gevestigd. Na 1350 werden deze Havendijk en de Nieuwstad in de stad opgenomen en dat maakte de aanleg van nieuwe muren, poorten en torens noodzakelijk. De aldus ontstane driestad werd ook weer in haar geheel omgeven door grachten. Als gevolg van deze ingrepen werd de zuidelijke Lanxmeerse poort een binnenpoort tussen de oude stad en de Nieuwstad.

In 1557 heeft graaf Floris van Palandt het bovenste deel van deze Binnenpoort opnieuw opgebouwd en verhoogd en van een spits voorzien. In de torenspits hangt een klok van de bekende klokkengieter Wilhelmus van der Wou uit 1509. Tegen de zuidkant van de Binnenpoort stond vroeger een poortgebouw als extra verdediging. De Binnenpoort is tot in de 19de eeuw gebruikt als gevangenis. De gevangenen werden soms vastgezet met een beenklem of *stock*. Deze 15de-eeuwse stock bevindt zich nu in het museum.

De 14de-eeuwse grachtengordel is nog geheel intact en ook de middeleeuwse stadsplattegrond is nog goed te herkennen. Van de muren en torens zijn nog gedeelten zichtbaar, maar van de stadspoorten is alleen de Binnenpoort behouden gebleven. De rest is in de 19de eeuw gesloopt.

Branden en oorlogen

Tijdens de Middeleeuwen waren verreweg de meeste huizen in de stad van hout gebouwd, en gedekt met een dak van riet of stro. Een brand kon zich hierdoor razendsnel uitbreiden en ook stenen gebouwen in de as leggen. Zo richtte de grote brand van 1422, die volgens de overlevering was begonnen in een hooiberg aan de Korte Meent, een enorme schade aan. Bij die ramp gingen ook het Pietersgasthuis en de Barbarakerk in vlammen op. Om

▲ *Het kerkhof van Pavye aan de Holderweg.*

▲ *Muurschildering in het Drostenhuis, met de wapens van Sweder van Culemborg en zijn vrouw Jutte.*

nieuwe branden te voorkomen, moedigde het stadsbestuur het bouwen in baksteen en het dekken van daken met daktegels en leisteen aan. Deze ‘verstening’ voltrok zich het eerst langs de hoofdstraten van de stad, waar de meer welgestelden woonden.

Een van de oudste stenen huizen staat op de hoek van de Slotstaat (10 en 12). Vanaf 1462 tot 1721 diende dit zogenoemde Drostenhuis als verblijf voor de drost of stadhouder (plaatsvervanger) van de heer van Culemborg. De eerste stadhouder die hier woonde, was Sweder van Culemborg, een bastaard van heer Gerard van Culemborg. Op een wandschildering in het huis zijn nog de wapens van Sweder en zijn vrouw Jutte te zien.

In die tijd lag Culemborg meer dan eens overhoop met het bisdom Utrecht. Zo raakte de stad betrokken bij de oorlog tussen Rudolf van Diepholt en Zweder van Culemborg, die beiden aanspraak maakten op de in 1423 vacant geworden Utrechtse bisschopszetel. Deze Zweder was een broer van de

toenmalige heer van Culemborg, Johan II. In 1428 probeerde de proost van het Utrechtse kapittel van Sint Marie, Jan van Buren, in opdracht van Rudolf de stad met een legertje in handen te krijgen. De aanslag mislukte echter door ingrijpen van de burgers van Culemborg. Jan van Buren werd uit zijn schuilplaats in het riool getrokken en op de visbanken naast het stadhuis door de visvrouwen letterlijk in moten gehakt. Boven de zijdeur van het stadhuis is nog een uitbeelding van deze gruwelijke gebeurtenis te zien.

Het kasteel

De latere heren van Culemborg waren nauw verwant aan het Bourgondische huis. Jasper van Culemborg trouwde in 1470 met Johanna, een dochter van Anthonis van Bourgondië (bijgenaamd de Grote Bastaard), een halfbroer van de Bourgondische hertog Karel de Stoute. Jasper was aanvankelijk in dienst van Karel en werd na de dood van de hertog in 1477 raadsheer van diens dochter

▲ *De moord op Jan van Buren, afgebeeld op een deurkalf van het stadhuis.*

Maria de Rijke en haar man Maximiliaan van Oostenrijk. Daarna kwam hij nog in dienst van hun zoon Filips de Schone. Zijn vrouw Johanna groeide op aan het Bourgondische hof en werd daar hofdame. Hun dochter Elisabeth was hofdame van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Na hun huwelijk woonden Jasper en Johanna met hun gezin voornamelijk op hun kasteel van Hoogstraten. Sinds de dood van Jaspers vader Gerard in 1480 verbleven ze vaker op het kasteel in Culemborg.

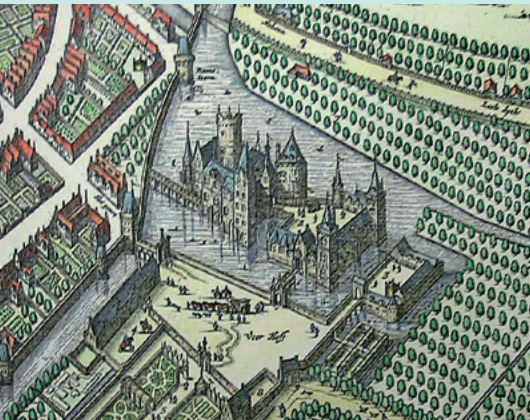
Met de bouw van dit kasteel werd mogelijk al rond 1270 begonnen. Het kasteel bestond uit drie delen, de opperhof, de nederhof en een boerderij met stallen (het bouwhuis), en was omringd door brede grachten. Het oudste deel was de opperhof, met rond de binnenplaats een hoge toren (de Witte Toren genaamd), een grote zaal,

een keuken en een kapel. Vervolgens bouwde men hier nog een vierkante en een ronde toren met muren van maar liefst 5 meter dik.

Op de nederhof waren aan een rechthoekige binnenplaats de grafelijke Raad- en Rekenkamer en de Leenkamer gevestigd. Hier bevonden zich tevens een tweede keuken en een washuis. Tussen de opperhof en nederhof en naar het Voorburg en de Lange Meent lagen bruggen. Het terrein voor het kasteel, het Voorburg, werd aan de stadzijde afgesloten door de Slotpoort en aan de dreefzijde door de Dreefpoort. Via deze laatste poort bereikte men de Volencampen, waar de paarden van de heer werden geweid, en een kaatsbaan.

Vanaf de bouw van de Witte Toren tot de verwoesting in het rampjaar 1672 is er bijna continu aan het kasteel gebouwd en verbouwd. Tijdens het bewind van Elisabeth is het vooral veel gerieflijker gemaakt. Uit de vorm van de tegenwoordige kasteeltuin kan

▲ Het kasteel van Culemborg (detail van een vogelvluchtkaart van Blaeu).

▲ Elisabeth van Culemborg met haar beide echtgenoten Jan van Luxemburg en Anthonis de Lalaing (memorietafel in het Elisabeth Weeshuis Museum, ca. 1545).

men nog afleiden hoe het complex er ooit heeft uitgezien. Daar worden ook regelmatig de vondsten die bij archeologisch onderzoek zijn opgegraven, tentoongesteld in museum De Groene Schuur.

Het stadhuis

De bekendste figuur in Culemborgs ‘gouden eeuw’ is zonder twijfel vrouwe Elisabeth (1475-1555). Zij trouwde eerst met Jan van Luxemburg en na diens dood in 1508 met Anthonis de Lalaing, op dat moment raadsheer van de landvoogdes. Elisabeth schonk de heerlijkheid Hoogstraten, een van haar vele bezittingen, aan haar nieuwe echtgenoot. Nadat keizer Karel v Hoogstraten in 1518 tot graafschap had verheven, benoemde hij Anthonis in 1522 tot zijn stadhouder over Holland, Zeeland en Friesland. In 1528 werd Anthonis tevens stadhouder van Utrecht. Elisabeth en Anthonis woonden afwisselend op hun kasteel in Hoogstraten, hun paleis in Mechelen, het Culemborgse hof te Brussel en op hun kasteel in Culemborg. Na de dood van Anthonis in 1540 verbleef Elisabeth tot haar overlijden in 1555 vrijwel permanent op het kasteel van Culemborg.

Elisabeth en Anthonis lieten niet alleen vele verbeteringen aan het kasteel uitvoeren, maar gaven ook de

opdracht tot de bouw van het stadhuis aan de Markt. Aanvankelijk stonden op deze plaats een klein raadhuis, een geldwisselkantoor ten behoeve van de marktkooplieden en een dingbank (een rechtbank in de open lucht). Deze drie gebouwen moesten in 1533 het veld ruimen voor een nieuw stadhuis in laatgotische stijl met voor die tijd moderne renaissance-elementen. De beroemde bouwmeester Rombout Keldermans maakte het ontwerp. Beneden in de kelder werd het stedelijke vleeshuis gevestigd. Op de eerste verdieping waren de burgerzaal met achterin op een verhoging de vierschaar (het gerecht) en de raadkamer, later burgemeesterskamer. Op de tweede verdieping kwam een grote zaal, die onder andere is gebruikt door de schutterij.

Het stadhuis beslaat slechts een klein oppervlak, maar is naar verhou-

▲ *Het stadhuis, gebouwd in opdracht van Elisabeth en Anthonis naar een ontwerp van Rombout Keldermans.*

ding wel vrij hoog. Het is gebouwd in verschillende steensoorten en heeft prachtige gebrandschilderde ramen. De onderste vensters in de burgerzaal zijn niet van glas voorzien, en kunnen slechts door middel van luiken worden afgesloten. In vroeger tijden werden deze luiken bij het uitspreken van een gerechtelijk vonnis geopend, zodat men ook op straat het oordeel kon horen. Dood- en lijfstraffen werden tot 1840 op de Markt voltrokken op de nog steeds aanwezige blauwe steen. Op de hoek van het stadhuis is een kaak te zien, waar veroordeelden in ijzeren banden te kijk werden gezet.

De Sint Barbarakerk

Op de plaats van de Grote of Sint Barbarakerk stond oorspronkelijk een kapel, die rond 1280 was gesticht door de heer van Beusichem. Omstreeks 1310 werd Culemborg kerkelijk van Beusichem afgescheiden en de kapel tot parochiekerk verheven. Vanaf 1421 was de kerk gewijd aan de heilige Barbara, de beschermheilige van Culemborg. Na de grote stadsbrand van 1422 werd de Barbarakerk snel weer opgebouwd. Heer Johan van Culemborg betaalde dit herstel voor een groot gedeelte uit eigen zak, omdat de kerk ook als grafkapel van de heren van Culemborg diende. Gedurende de eerste helft van

de 15de eeuw werd de kerk verbouwd tot een gotische kruisbasiliek.

Vanaf 1515 liet Elisabeth van Culemborg de Barbarakerk opnieuw vergroten en verfraaien en verkreeg die haar huidige vorm. In de kerk waren veel kapellen, altaren en beelden, maar deze zijn na de reformatie allemaal verdwenen, onder meer bij de beeldenstorm in 1566. Er is toen flink huisgehouden in het gebouw: het orgel werd omgetrokken, de beelden werden kapotgeslagen en de schitterende gebrandschilderde ramen, die Elisabeth en Anthonis nog hadden laten aanbrengen, stukgegooid.

In 1578 ging de kerk officieel over in protestantse handen. In 1654 sloeg op een zondagmiddag de bliksem in de toren, waardoor deze brandend in het schip van de kerk stortte. Door de hitte barstten niet alleen de hardstenen plavuizen en grafstenen, maar ook

▲ De Grote- of Sint Barbarakerk met de vierkante toren.

het meubilair ging verloren. Slechts de leuning van één bank, met daarop de beeltenis van Barbara, bleef gespaard. De kerk werd snel hersteld, maar op de toren is nooit meer een spits geplaatst. Wel kreeg de toren negen nieuwe klokken, gemaakt door de beroemde klokkengiers Hemony. De kerk is enige keren gerestaureerd, maar niet meer wezenlijk van vorm veranderd.

Nieuwe heren

Elisabeth van Culemborg stierf op 9 december 1555 op tachtigjarige leeftijd. Gedurende een maand werden iedere dag drie uur lang alle klokken geluid. Uit haar erfenis werd het toentertijd grootste weeshuis van Nederland gebouwd (tegenwoordig museum en bibliotheek).

Kort voor zijn aftreden in 1555 verhef keizer Karel v de heerlijkheid

Culemborg tot graafschap. Elisabeths achterneef en opvolger Floris I van Pallandt werd aldus de eerste graaf van Culemborg. In het begin van zijn regeringsperiode hield Floris zich, in navolging van zijn oudtante, strikt aan de plakkaten (verordeningen van de overheid) die tegen ketters werden uitgevaardigd. In 1566 was Floris een van de aanbieders van het ‘smeekschrift der edelen’, waarin bij landvoogdes Margaretha van Parma werd aangedrongen op een toleranter optreden tegen de protestanten. Margaretha en haar raadsheer Berlaymont stuurden hen echter als *geux* (bedelaars) weg. Tijdens een bijeenkomst op het hof van de heren van Culemborg te Brussel besloten de edelen vervolgens het woord Geus als erenaam aan te nemen. Floris keerde zich nu tegen de katholieke koning Filips II. Terug in Culemborg, zette hij in 1566 de inwoners aan

▲ De graftombe van Catharina Aleida van der Dussen in de Barbarakerk.

▲ Graaf Floris I van Pallandt op zijn doodsbed (schilderij in het Elisabeth Weeshuis Museum).

tot een beeldenstorm in de Barbarakerk. Ook de kapel van Goilberdingen en de Sint Annakapel werden bij die gelegenheid verwoest. Op het kasteel liet hij in het washuis de eerste hervormde kerkdienst in de Noordelijke Nederlanden houden. Om uit handen te blijven van de Spaanse hertog van Alva, vluchtte hij in 1567 naar zijn Duitse gebieden. Pas in 1577 keerde hij naar Culemborg terug.

Omdat Floris II van Pallandt in 1639 kinderloos stierf, ging het graafschap over op het Duitse geslacht Van Waldeck-Pyrmont. Deze heren leefden op grote voet en zagen Culemborg voornamelijk als wingewest. Ze hieven

steeds hogere belastingen en ook waren er in toenemende mate klachten over het maalloon dat de pachters van de grafelijke molens zich toeëigenden. Toen in 1650 bovendien nog een ‘molenkar’ werd ingesteld, waarmee de burgers hun graan tegen betaling naar de molens moesten laten vervoeren, kwamen de Culemborgse vrouwen in opstand. Met hun schorten zwaaiend als vaandels, trokken zij over de Markt op naar het stadhuis. Toen een van hen werd gearresteerd, koelden de vrouwen hun woede op dit gebouw. Geen ruit bleef heel, en de schout en de drost zagen zich genoodzaakt een veilig heenkomen te zoeken in het klokke-torentje. Het is aan deze gebeurtenis dat de inwoners van Culemborg hun bijnaam *blauwslappen* te danken hebben.

Tussen twee Franse bezettingen

In 1672 trokken Frankrijk, Engeland, Keulen en Munster gezamenlijk ten strijde tegen de Nederlandse Republiek. Terwijl de Engelsen de strijd aanbonden op zee, rukte het Franse leger over land op. Onder aanvoering van koning Lodewijk XIV persoonlijk namen de Fransen al snel de stad Utrecht in. Veel kastelen die zij op hun weg tegenkwamen, werden verwoest. Uit deze tijd stamt de bekende zegs-

▲ *Het huis De Fonteijn of Jan van Riebeeckhuis aan de Achterstraat. Hier woonde burgemeester Govert Anthonisz., de grootvader van Jan van Riebeeck. In 1652 stichtte Jan van Riebeeck in opdracht van de VOC de Kaapkolonie.*

wijze: ‘het volk is radeloos, de regering redeloos en het land reddeloos’. Dankzij de (Oude) Hollandse Waterlinie kon de Franse opmars echter tot staan worden gebracht. Hoewel Culemborg zich beriep op zijn onafhankelijkheid, trokken Franse troepen toch de stad binnen. De 5000 manschappen die er werden ingekwartierd, kostten de inwoners een vermogen, en ook het kasteel werd totaal uitgewoond.

Na het vertrek van de Fransen in 1673 kwam graaf George Frederik van Waldeck-Pyrmont terug naar Culemborg. Omdat het kasteel nu onbewoonbaar was geworden, vestigde hij zich met zijn hofhouding in het Nieuwe Hof (het voormalige vrouwenklooster Mariënkroon, dat na de beeldenstorm was ont-eigend) op de hoek van de Herenstraat en de Everwijnstraat.

Culemborg was van 1550 tot 1795 een ‘vrijstad’, een zelfstandig staatje met een eigen wetgeving. Wie iets misdaan had, kon in Culemborg tegen betaling een vrijgeleide krijgen. Zolang de betrokkene in Culemborg verbleef, waren zijn vervolgers machteloos. De bekendste asielzoeker is Catharina Aleida van der Dussen, die haar drankzuchtige man, de burgemeester van Dordrecht, ontvluchtte. Ze ligt begraven in de Barbarakerk.

Het eens zo rijke Culemborg was door oorlog en wanbeleid van de graven van

Waldeck-Pyrmont aan de bedelstaf geraakt. De hertog van Saksen-Hildburghausen, die het graafschap van zijn tante had geërfd, verkocht het daarom in 1720 aan de Staten van het Kwartier van Nijmegen voor een miljoen gulden. Culemborg had bovendien nog een schuld van een half miljoen. Het stadsbestuur vernam pas achteraf dat het graafschap was verkocht.

De Staten van het Kwartier van Nijmegen schonken het armlastige graafschap in 1748 aan stadhouder Willem IV. Destijds behoorde een aantal gebieden rondom Culemborg, zoals Buren, Leerdam en IJsselstein, al aan de prins toe als privé-bezit. Sinds 1748 draagt het hoofd van het huis van Oranje, nu dus koning Willem-Alexander, daarom de titel van graaf of gravin van

▲ *Het Franse leger onder generaal Pichegru steekt bij Culemborg de bevroren Lek over.*

Culemborg. Dezelfde prins Willem IV was overigens ook de stichter van de geweerfabriek die van 1759 tot 1812 aan het Voorburg heeft gestaan.

Veel van de geschiedenis van Culemborg is beschreven door dominee A.W.K. Voet van Oudheusden in zijn in 1753 verschenen *Historische Beschrijvinge van Culemborg*. Hij droeg dit boek op aan stadhouder Willem IV. Bij wijze van eerbetoon aan ds. Voet draagt het historische genootschap in Culemborg nog steeds zijn naam.

In januari 1795 trokken Franse troepen onder leiding van generaal Pichegru Culemborg binnen. Als gevolg van de zeer strenge vorst waren de grote rivieren dichtgevroren en kon de Hollandse Waterlinie niet in werking worden gesteld. De Fransen wisten

zich dan ook in korte tijd meester te maken van Utrecht en Holland, waarna de overige provincies eveneens werden bezet. Culemborg verloor nu haar zelfstandige status. De Culemborgers wilden echter niet bij de in dat jaar gevormde Bataafse Republiek horen, en daarom was de stad tot 1798 een stukje Frankrijk.

Al in 1806 kwam er een einde aan de Bataafse Republiek. De Franse keizer Napoleon bewerkstelligde de vorming van het koninkrijk Holland, met zijn jongere broer Lodewijk Napoleon als koning. In het najaar van 1808 kwam Lodewijk Napoleon persoonlijk naar Culemborg om de financiële problemen van de stad te bespreken. Hij werd er feestelijk onthaald en op het stadhuis werden verversingen aangeboden. Bij de grote overstroming van 1809 zond hij levensmiddelen en andere hulp.

Pas in 1813 werden de Fransen uit Culemborg verdreven door de Kozakken en Pruisen. Daarmee braken voor de inwoners echter nog geen betere tijden aan, want het onderhoud van deze ‘bevrijders’ kwam geheel voor rekening van de stad. Al snel was er gebrek aan alles, vooral drank. Eerst in augustus 1814 vertrokken de Kozakken en kon men pas echt de bevrijding vieren.

Culemborg bouwt

De 19de eeuw was in Culemborg een periode van grote bouwactiviteit. Uit deze tijd dateren onder meer de eerste rooms-katholieke kerk aan de Papenhoek, de oud-katholieke kerk, de lutherse kerk, de kapel van het aartsbischooppelijk kleinseminarie, de joodse synagoge, de christelijk-gereformeerde kerk, de Mariakroon-kapel en de gereformeerde kerk. De rooms-katholieke kerk uit 1817 werd in 1884 weer vervangen door de huidige RK Sint Barbara-kerk aan de Markt.

Er ontstonden in die jaren ook veel fabrieken en bedrijven, vooral aan de Veerweg. Een belangrijke industrie was de jeneverstokerij, waarvan de gedenksteen voor de oprichting in 1839 nog steeds in het museum te zien is. De in 1859 geopende glasfabriek, die de stoke-

rij van de benodigde flessen moest voorzien, bood eveneens veel werkgelegenheid. Een kwalijk bijverschijnsel van deze industrialisatie was de tewerkstelling van kinderen, die soms niet ouder dan twaalf jaar waren. Vanaf ca. 1860 kwam ook de sigarenmakerij op: in 1930 bijvoorbeeld werkten meer dan 800 mensen in deze bedrijfstak. Ook de meubelnijverheid bood aan veel Culemborgers een broodwinning als stoelenmatter en -maker. Deze ambachtelijke werkplaatsen waren de voorlopers van latere, bekende meubelindustrieën als De Gelderland en Gispén.

Omstreeks 1846 besloot het gemeentebestuur een stadsarmschool aan de Havendijk te stichten, die tevens als vloedlokaal kon dienen. Niet alleen waren er in die tijd te weinig scholen, maar ook hadden zich in het begin van de 19de eeuw nogal wat overstromingen voorgedaan, waarbij de bewoners van het Culemborgse Veld naar de stad hadden moeten vluchten. Het gebouw, met daarin de deuren voor het vloedlokaal op een hoogte van 2 meter boven het straatniveau, werd voorzien van een classicistisch geveltje. In 1855 was er opnieuw een grote overstroming en vonden 360 personen hier onderdak. De school heeft nadien nog vele functies gehad en we kennen haar nu al weer lange tijd als het theater De Franse School.

▲ *Het industriecomplex, met de jeneverstokerij en de glasfabriek, aan de Veerweg.*

Ten westen van de stad, op de plaats waar al in 1794 een schans was aangelegd, verrees in 1815 het Werk aan het Spoel. Dit verdedigingswerk diende ter bescherming van de inlaatsluis die in tijden van oorlog een snelle onderwaterzetting van het Culemborgse Veld mogelijk moest maken. In de jaren 1842-1849 werd aan het begin van de Diefdijk tevens het fort Everdingen gebouwd. Beide forten hebben deel uitgemaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

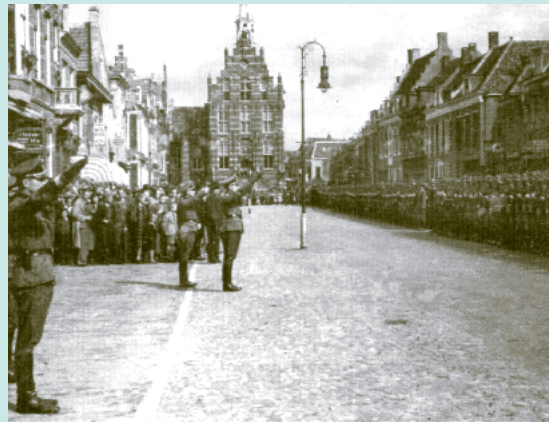
Culemborg was even wereldberoemd toen hier in 1868 de langste spoorbrug in Europa in gebruik werd genomen. Om over de hoge brug over de Lek te komen, moest een spoordijk worden aangelegd, en zo kwam het station een eind buiten de stad te liggen. In 1982 is de oude spoorbrug vervangen door een moderne overspanning.

Na 1900

Vanaf ca. 1900 begon de bebouwing van Culemborg zich gestaag uit te breiden buiten de singels. Niet alleen verze-

er statige herenhuizen (o.a. aan het Voorburg), maar er was ook aandacht voor de woningbehoefte van de minder welgestelden. Zo werd tegenover de Nieuwstad, waar de sigarenfabriek De Trio stond, door de eigenaren van deze fabriek een arbeiderswijkje gebouwd met de benaming Triowijk. De naam bestaat nog steeds, maar de fabriek en de huizen (de eerste sociale woningbouw in Culemborg) zijn verdwenen. Langs de Veerweg kwamen woningen voor de arbeiders van de glasfabriek, met in het midden een toegangspoort naar de fabriek. Dit gehele complex, inclusief de tegenover de ingang gelegen pomp, is nog aanwezig.

Onder druk van de vakbonden zagen meer werkgevers zich genoodzaakt te zorgen voor een goede huisvesting van hun arbeiders. In de jaren '20 en '30 werden in de Bloemenwijk door enkele

▲ De uit 1868 daterende spoorbrug bij Culemborg.

▲ Duitse parade op de Markt van Culemborg.

le fabrikanten hele straten gebouwd. Veel hiervan is nog aanwezig, zoals de Goudsbloemstraat, Zonnebloemstraat en delen van de Tulpstraat. Woningbouw door de gemeente en door woningbouwverenigingen kwam pas na de Tweede Wereldoorlog goed op gang (Achter 't Zand, Achter de Poort en Hamkavoet).

De Tweede Wereldoorlog was ook voor Culemborg een bijzonder moeilijke tijd. Een groot deel van de Culemborgse bevolking werd op 14 mei 1940 geëvacueerd naar Beusichem, maar kon al na een dag weer terugkeren. In de loop van de oorlog werden bijna alle joodse inwoners, waaronder veel middenstanders, afgevoerd naar concentratiekampen, waar de meesten zijn omgekomen.

Begin jaren '60 werd een gedeelte van het grondgebied van de gemeente Beusichem door Culemborg geannexeerd, ten einde hier nieuwe woonwijken te kunnen aanleggen. Zo ontstonden achtereenvolgens de nieuwbouwwijken Terweijde, Voorkoop en De Hond. Doordat veel mensen van buiten Culemborg zich in de gemeente vestigden, onder meer door de ontwikkeling van het industrieterrein Paveijen, bleef er toch nog een grote behoefte aan woningen bestaan. Vanaf het einde van de jaren '80 verzeen daarom de woonwijken Goilberdingen

en Parijsch. In 1999 werden de eerste huizen in de ecologische wijk Eva-Lanxmeer opgeleverd.

In 1991 ontplofte de Culemborgse vuurwerkfabriek en werd niet meer opgebouwd. Een andere calamiteit voltrok zich in 1995, toen Culemborg moest worden geëvacueerd in verband met de hoge waterstand in de rivieren. Als gevolg van deze bijna-overstroming besloot Rijkswaterstaat tot een verzwarening van de Lekdijk, die in 2002 werd voltooid. In 1999 werd aan de Ridderstraat, in de voormalige Papenhoek, een nieuw stadskantoor geopend. Het oude stadhuis aan de Markt, dat in de jaren 2004-2005 grondig werd gerestaureerd, dient nu onder meer als vergaderlocatie van de gemeenteraad.

▲ *Het stadskantoor uit 1999 vormt een opvallend element tussen de oudere bebouwing van de Culemborgse binnenstad.*

De ‘Kleine geschiedenis van Culemborg’ werd eind 2005 uitgegeven ter herinnering aan de 450ste sterfdag van vrouwe Elisabeth op 9 december 1555. Ter gelegenheid van de viering van 700 jaar stadsrechten in 2018 nam het Elisabeth Weeshuis Museum het initiatief de publicatie te laten herdrukken. De ‘Kleine geschiedenis van Culemborg’ is voor iedereen die meer wil weten over de historie van de stad een kleine maar fijne bron vol weetjes en mooie verhalen. Veel leesplezier!

Meer informatie over de geschiedenis van Culemborg:

- ▶ in de openbare bibliotheek is een speciale collectie over Culemborg;
www.bibliotheekrivierenland.nl
- ▶ in de bibliotheek van Voet van Oudheusden;
www.voetvanoudheusden.nl
- ▶ in het Regionaal Archief Rivierenland.
www.regionaalarchiefrivierenland.nl
- ▶ in het Elisabeth Weeshuis Museum in de vaste presentatie en tijdelijke tentoonstellingen.

U kunt het werk van de historische verenigingen steunen door lid of begunstiger te worden. Daarvoor vindt u informatie op de websites, maar kunt u ook contact opnemen met:

- ▶ **Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden**
ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl
tel. 0345-515 232
- ▶ **Stichting kasteeltuyn Culemborg**
www.kasteeltuynculemborg.nl/donateurs
tel. 0345-521 895 (tijdens openingstijden)

- ▶ **Vereniging Vrienden van het Elisabeth Weeshuis Museum**
www.weeshuismuseum.nl/vriendenworden

Elisabeth Weeshuis Museum
Herenstraat 29, 4101 BR Culemborg,
tel. 0345-513 912
www.weeshuismuseum.nl
Geopend:
dinsdag t/m zondag
van 11.00 - 17.00 uur

Deze publicatie is tot stand gekomen door een samenwerking tussen:

- ▶ Elisabeth Weeshuis Museum;
- ▶ Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden;
- ▶ Stichting Kasteeltuyn Culemborg.

De uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de gemeente Culemborg

Tekst: Yvonne Jakobs en Hans Saan
Redactie: Hans Lågers
Ontwerp: Studio Bassa

Met dank voor het nalezen door:
Elly Mulder, Mireille Giesendorf,
Nicole Spaans en Gerrit van Zeijl.

Het beeldmateriaal is afkomstig uit de collecties van gemeente, museum en kasteeltuyn, met uitzondering van pag. 4 boven, foto Hans Lågers.

